

ԴՐԱՆՏԱՅԻՆ ԾԱՌԵՐԻ ԶՈՒՅԳԻ, ԽԱՂՈՂԻ ՈՐԹԻ
ԵՎ ԴՐԱՆՏ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մարգիս Գ. Պետրոսյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Լուսինե Ս. Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Շիրակի Ս. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Շումերական առասպելաբանությանն հայտնի էին երկու տարբեր տեսակի «դրախտային ծառեր»՝ հիշատակված «Գիլգամեշ» էպոսում և «Հաբաթի ծառ»-ում՝ որպես «աստվածների պարտեզի» ծառ և «մաքուր Եփրատի» ափին բուսած «խուլուպալու ծառ»։ Դրանք լինելու էին աստվածաշնչային դրախտի Կենաց և «Բարին ու չարը իմանալու», այսինքն՝ Իմացության ծառերը։ Բակ դրանց նախատիպերը գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում՝ բարդին, կաղամախին և սրանց նմանները։ Բացի աստվածաշնչային և շումերական հիշված դրախտային պարտեզից, մեր առասպելաբանության մեջ կարևոր մեկը՝ «Արարատյանը», հետագայում Արագածոտն կոչված գավառը։ Սրա հյուսիսում՝ Աշտարակ քաղաքին մերձ *Ուշի* և *Կարբի* (<կարբ «կաղամախի») գյուղերի անունները պահպանել են տեղական «դրախտ»-ի գույք ծառերի հիշատակը՝ ըստ երևույթին, դրանցից բաղկացած սրբազան պուրակներ ունենալու պատճառով։ Նրանցից հեռու չէ խաղողի որթի անունով կոչված Փարպի գյուղը։ *Փարպի* < *փարպ*-ի հմմտ. *պարպուռ* < *պարպ-ուռ* «վայրի որթ»։ Մեթոդներ և նյութեր. Հոդվածը գրվել է պատմահամեմատական մեթոդաբանության և լեզվական նյութի ստուգաբանական ու իմաստաբանական վերլուծությունների միջոցով։ Վերլուծվել են նաև նյութի վերաբերյալ տարբեր հետազոտողների ցուցաբերած մոտեցումները, հայերեն բառերի հնդեվրոպական նախատիպերի և գույք դրախտային ծառերի բնույթի ու անունների վերաբերյալ եղած կարծիքները։ Արդյունքներ. Եզրահանգումների մեջ ամփոփված են ուսումնասիրության արդյունքները, որոնց թվում դրախտային ծառերի գույքին, դրանց պահպանման առասպելաբանական ոգիների

ծագմանը, ինչպես նաև՝ ստուգաբանությամբ դրանց անուններին առնչվող տեղանուններ: Հոդվածում նշվում է, որ դրախտային ծառերի պահապանների կերպարները՝ առյուծի և ընձառյուծի տեսքով գործածական էին անգամ XIX դարի Գյումրիում (Ալեքսանդրապոլ)՝ որպես շենքի մուտքի պահապաններ և ճակատային մասի զարդաքանդակներ: Այս տեսանկյունից հոդվածը հանդիսանում է նորույթ և արդիական է: Հեղինակներին ներողություն: Ս. Պետրոսյանը վեր է հանել մի նոր մոտեցում՝ պատմական ու լեզվաբանական քննության ենթարկելով նյութը, Լ. Պետրոսյանը տրամադրել է լրացուցիչ նյութեր սրբազան ծառերի ու պուրակների վերաբերյալ, ինչպես նաև աշխատել է հոդվածի «Ամփոփում», «Նախաբան», «Եզրահանգում» բաժինների վրա:

Բանալի բառեր՝ «Գիլգամեշ», Կենաց ծառ, Իմացության ծառ, Հայկական լեռնաշխարհ, Ուշի, Փարպի, Կարբի, պահապան առյուծ և ընձառյուծ:

Ինչպես հղել՝ Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Լ., *Դրախտային ծառերի գույզի, խաղողի որթի և դրանց պահապանների մասին* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2025: Հ. 1(28): 72-84 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-72

ON THE TWIN TREES OF PARADISE, THE VINE AND THEIR KEEPERS

Sargis G. Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Lusine S. Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Shirak State University after M. Nalbandyan, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: It is known from Sumerian mythology that Sumerians had two different kinds of “paradise trees” - the tree mentioned in the epic “Gilgamesh” as a tree in the “garden of gods” and the “tree of khuluppu” growing near the shores of the “pure Euphrates”. In our opinion, these trees should be the same as the Old Testament “Tree of Life” and “Tree of Knowledge”. The prototypes of these trees are in the Armenian Highland - poplar, aspen and the like. Apart from the paradise of the Bible and the Garden of Eden in Sumerian mythology, another, the “Ararat” paradise, is mentioned in the Armenian Highland, in the future Aragatsotn district. In the north of this district, near the town of Ashtarak, there are the villages of Ushi and Karbi, whose names are derived from the names of the trees Ushi (i.e. “ash tree”) and Karbi (i.e. “aspen”). These toponyms preserve the memory of the twin local paradise trees, probably because they once had sacred groves of ash and aspen trees. Not far from these villages is the village of Parpi. In this toponym there is the root parp (>Parp-i), which also appears in the name parpur (<parp-ur) of the wild vine. **Methods and materials:** The article is written using historical-comparative methods, etymological and semasiological analyses of the linguistic material. **Analysis:** The opinions and viewpoints of other researchers were analysed regarding the cited materials, as well as words extracted from different Armenian dictionaries. **Results:** The conclusion summarizes the results of the research on the origin of the images of paradise trees, paradise vine and images of their mythologised guardians, as well as the origin of toponyms associated with them. It is noted in the article that the images of the keepers of paradise trees in the form of a lion and a leopard are used even in XIX Gyumri (Alexandrapol) on

the facade of houses. From this point of view, the article has novelty and is relevant. *Contribution of the authors:* S. Petrosyan proposed a new approach by subjecting the material to historical and linguistic research, L. Petrosyan provided additional materials on sacred trees and groves, and worked on the sections of the article “Introduction”, “Abstract”, “Conclusion”.

Key words: "Gilgamesh", "Tree of Life", "Tree of Knowledge", Armenian Highland, Ushi, Karbi, Parpi, keeper's lion and leopard.

Citation: Petrosyan S., Petrosyan L., On the Twin Trees of Paradise, the Vine and their Keepers // "Scientific works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2025. V. 1 (28), 72-84 pp., DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-72

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն. Շումերների առասպելաբանության համաձայն՝ գոյություն են ունեցել երկու տեսակի Կենաց ծառեր: Դրանցից առաջինի մասին մեզ տեղեկացնում է «Գիլգամեշ» դիցազգնավեպի հերոս դիցազն Գիլգամեշը: Երկրորդ ծառի մասին տեղեկանում ենք «Գիլգամեշը և խուլուպպու ծառը» վիպերգից: Իսկ «Աստվածաշնչում» ասված է, որ Դրախտը ստեղծելիս Աստված նրա արևելքում զետեղեց Կենաց ծառը, իսկ նա ուներ իր զուգընկերը՝ «Բարին ու չարը իմանալու ծառը», այսինքն՝ Իմացության ծառը: Քանի որ աստվածաշնչային Դրախտը և շումերական աղբյուրներում հիշատակված «աստվածների պարտեզը» տեղորոշվում են Հայկական լեռնաշխարհում, ապա այստեղ էին գտնվելու առասպելական Կենաց և Իմացության ծառերի իրական նախատիպերը:

Շումերական «աստվածների պարտեզի» և աստվածաշնչային Դրախտի գույք ծառերի նախատիպերը:

Շումերների առասպելաբանության համաձայն՝ գոյություն են ունեցել երկու տեսակի Կենաց ծառեր: Դրանցից առաջինի մասին մեզ տեղեկացնում է «Գիլգամեշ» դիցազգնավեպի հերոս դիցազն Գիլգամեշը, երբ, ըստ դիցազգնավեպի, ոտք էր դրել հյուսիսային անհայտ լեռնաշխարհ և այստեղ՝ «աստվածների պարտեզում», տեսել էր «սարդիոնե ծառը» [9, էջ 78]: Այսպիսի երկրորդ ծառի մասին տեղեկանում ենք «Գիլգամեշը և խուլուպպու ծառը» վիպերգից, որում պատմվում է նաև Ինաննա դիցուհու կողմից «մաքուր Եփրատի» (ուրեմն, Հայկական լեռնաշխարհում) ափին բուսած «խուլուպպու» ծառը արմատահան անելու, Շումեր բերելու և Ուրուկ քաղաքում զետեղելու մասին [42, ք. 74-76]: Ընդ որում, դա եռաձախ ծառ է՝ համաձայն տիեզերքի եռաձախ լինելու (երկինք, երկիր, ընդերք) պատկերացման [20, էջեր 172-184]: Եթե այդպիսի ծառերը երկուսն էին, ամենայն հավանականությամբ, նրանք առասպելաբանական (երկվորյակների պես) արտաքուստ էին նման, իսկ բնությունը տարբեր էին: Իսկ թե ինչպիսին էր նրանց բնույթը, այսինքն՝ մարդկային երևակայությունը ինչպիսի տարբեր գործառույթներ էր նրանց վերագրել, կարող ենք կռահել «Աստվածաշնչի» միջոցով: «Աստվածաշնչում» ասված է, որ Դրախտը ստեղծելիս, Աստված նրա արևելքում զետեղեց Կենաց ծառը, իսկ նա ուներ իր զուգընկերը՝ «Բարին ու չարը իմանալու ծառը», այսինքն՝ Իմացության ծառը [7, Ծննդ., 10-12]: Բնականաբար, եթե Կենաց ծառը զետեղվել էր Դրախտի արևելքում, ապա Իմացության ծառն էլ զետեղված էր լինելու նրա արևմուտքում: Այդպիսով, գործելու էր համամարդկային առասպելաբանական մտածելակերպի «աջ»/«արևելք» և «ձախ»/«արևմուտք» հակադրամիասնությունը [21, էջեր 237, 255]:

Եթե շումերական աղբյուրներում հիշատակված «աստվածների պարտեզը» տեղորոշվում է Հայկական լեռնաշխարհում, ապա այստեղ էին գտնվելու առասպելական Կենաց և Իմացության ծառերի իրական նախատիպերը: Մեր կարծիքով՝ դրանք եղել են բարդին և կաղամախին: Բարդին և կաղամախին մասին Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ում կարդում ենք, «*Բարտի*՝ ուռենիների կարգին պատկանող բարձր ծառ, բրգաձև՝ ուղղաբերձ՝ նուրբ՝ նեղ և սրածայր զագաթով... երկայնակոթուն դյուրաշարժ տերևներով» [13, էջ 351], «*Կաղամախ*, *կաղամախի*՝ ուռենիների կարգին պատկանող բարձր ծառերի ցեղ, որ շատ տեսակներ ունի, ինչպես Բարտի, Սոսի, Հագնի, Այծառ են... (Populus)» [14, էջ 370]: «*Դողդոջուն կաղամախի*՝ տերևները ամենաթեթև քամու ժամանակ էլ դողդողում են, որովհետև երկայն ու տափակ կոթուններ ունին» [14, էջ 370]: Աննշմար հովիկին անգամ իրենց երկարակոթուն և դյուրաշարժ տերևներով արձագանքելու պատճառով է, որ բարդին և կաղամախին ըմբռնվել են գուշակ ծառեր՝ սոսափյունով (շշուկով) գաղտնիք հայտնող, ուրեմն, նաև պաշտամունքի արժանի ծառեր: Միխիթար Ապարանցու վկայությամբ, Հայոց Կիլիկիայի հարևանությամբ բնակված և *արևորդիներ* կոչված հեթանոս հայերը «պատուեն զծառն բարտի եւ զշուշան ծաղիկն եւ զբամբակին են զայլսն, որ զդեմս իւրեանց շրջեցուցանեն ընդդէմ արեգականն» [1, էջ 54], իսկ նրանցից քրիստոնյա դարձածներին Ներսես Շնորհալին հորդորում էր բարդուն հատուկ պաշտամունքի չարժանացնել, որովհետև «այդ ծառ, որ բարտի անուանի ի կռապաշտութեան ժամանակն ի պաշտօն առեալ էր, յորս և դեւք մտանէին, ի մարդկանէ երկրպագութիւն ընդունէին» [1, էջ 44]:

Սրբազան ծառերի գույզը հայոց և այլ առասպելաբանություններում

Ուրարտական դարաշրջանից մեզ հասած և Բեռլինի թանգարաններից մեկում պահպանվող արծաթե մահիկաձև կախազարդի (նկ.1) [39, с. 84, рис. 49] վրա պատկերված են գահին բազմած Խալդին՝ ձեռքերին հաց և գինով թաս, իսկ նրա դիմաց, ըստ երևույթին, Ուարուբաինի դիցուհին է՝ նրան երկրպագելիս և (հավանաբար, զոհաբերվող) այծ մատուցելիս: Նրանցից քիչ վեր, կախազարդի գույզ եզրերին, պատկերված են մեկական ծառեր: Դրանց տեսքից կարելի է եզրակացնել, որ դրանք բարդի (կամ կաղամախի) են, բայց դիցարանի գերագույն գույզից բարձր պատկերված լինելու պատճառով ընկալվելու էին որպես սրբազան Կենաց և Իմացության ծառեր (հմմտ. ուրարտական թագավորների սրբազան ծառ պատկերող տոհմական զինանշանը [34, с. 194] և Մուծածիբի Խալդիի տաճարի զագաթային ծառակերպ խորհրդանշանը) [37, cc. 179-189]: Ի դեպ, Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով՝ արծաթե կախազարդի բազմած անձը ինչ-որ դիցուհի է՝ ձեռքերին թաս և ճյուղ [39, cc. 84-85]:

նկ. 1

Մեր մեկնաբանությունն հաստատվում է խեթական թագավորների, մասնավորապես՝ Սուպիլուլիումա I-ի և Տուդխալիա IV-ի կնքադրոշմների պատկերների միջոցով (նկ. 2^ա և 2^բ) [42, p.163, f. 28; p. 114, f. 21]: Սուպիլուլիումայի կնքադրոշմի աջ և ձախ եզ-

րերին երկու ծառեր խորհրդանշող միանման պատկերներ կան: Դրանք լինելու են Կենաց և Իմացության ծառերի խորհրդանշանները և վկան՝ դրանց ի սկզբանե գույգով պատկերման: Նրանց մոտ երկու միանման ֆիգուրներ կան, որոնց միջև տեղ է զբաղեցրել «աստվածություն» նշանակող խեթալուվիական մեհենագիրը [28, էջեր 115-156, աղ. 32-33]: Ամենայն հավանականությամբ, այդ՝ նույնպես գույգ կազմող ֆիգուրները, խորհրդանշել են ծառերի գույգի և Դրախտի համապատասխան մասերին պահապան կարգված առասպելական էակների: Դրա վկայությունն է նրանց միջև դրված «աստված (-ություն)» նշանի նախնական իմաստը՝ «դիտող», «աչք» (հմմտ. իրան. dēt «դիտող, պահապան»<հայ. *դէտ*) [2, էջեր 661-662]:

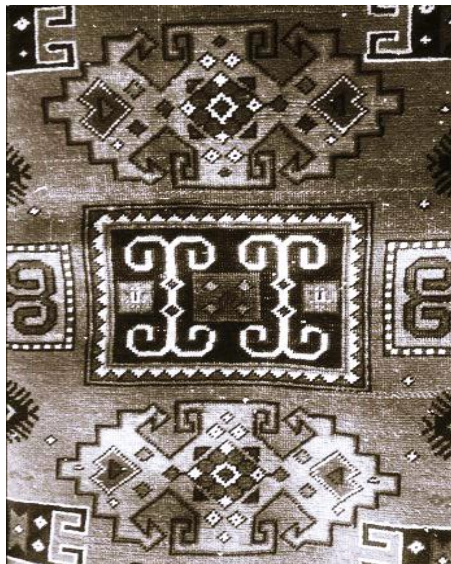
նկ. 2ա

նկ. 2բ

Մեր հին գորգագործները Դրախտի թեմային անդրադառնալիս պատկերում էին նաև դրախտային գույգ ծառերի խորհրդանշանները: Այդպիսին է մեր հայրենի տան փոքր գորգի դեպքում (նկ. 3):

Նա շատ հին չէ, բայց հին են նրա խորհրդանշան նախշերը: Նրա կենտրոնն զբաղեցրած մեծ ուղղանկյունին խորհրդանշում է Դրախտը, իսկ սրա կենտրոնում գտնվող փոքր, զմրուխտագույն ուղղանկյունին՝ աստվածաշնչային Եդեմը: Երևի Եդեմի գետի ակունքն է խորհրդանշում նրա կենտրոնի փոքր, դեղնավուն շեղանկյունին, իսկ դրա շուրջ

նկ. 3

դասավորված չորս փոքր, դեղնավուն շեղանկյունիները՝ դրանից առաջացած Դրախտի չորս գետերի ակունքները: Դրախտը պատկերող ուղղանկյան մեջ՝ Եդեմի խորհրդանշանից աջ և ձախ, պատկերված են կարմիր, բայց կապույտ եզրագծով գույգ քառակուսիներ՝ ըստ երևույթին, Աստվածաշնչի հիշատակած Խավիլա և Քուշ երկրների խորհրդանշանները: Վերջինների և Եդեմի խորհրդանշանի միջև խորհրդանշաններն են Կենաց և Իմացության ծառերի, որոնք հայելային անդրադարձումով են պատկերված: Դա, հավանաբար, գալիս է այն հավատալիքից, թե այդ առասպելական ծառերը ինչքան որ երկրի վրա են, նույնքան էլ նրա տակն են՝ Ստորերկրյա աշխարհում:

Մրբազան ծառերի գույզի պահապան առասպելական էակները

Մեր գորգին, դրախտի երկու կողմից՝ աջ և ձախ, պատկերված տարբեր չափի քառակուսիներից, ուղղանկյունիներից և շեղանկյունիներից բաղկացած խոշոր բարդ նախշերը, ըստ երևույթին, խորհրդանշում են դրախտային գույզ ծառերի պահապան ամենի ոգիներին: Թեև պահապան այդ ոգիներին խորհրդանշող նախշերը շատ են հեռացել իրենց իրական նախատիպերից, բայց ենթադրում ենք, որ որպես պահապան ոգիներ՝ դրանք խորհրդանշելու են հայ ժողովրդական հավատալիքներում և հեքիաթներում գույզով հանդես եկող առասպելական էակների (Ազան-Գազան, Զանգի-Զրանգի, Ասլան-Կական, Ասլան-Ղափլան և այլն) [19, էջեր 262-263] իրական նախատիպերին՝ առյուծին և ընձառյուծին: Նրանք ըմբռնված են եղել նաև դրախտային Կենաց և Իմացության ծառերի պահապաններ: Մրանցից առյուծը լինելու էր Կենաց ծառի, իսկ ընձառյուծը՝ Իմացության ծառի պահապանը: Ի հաստատումն այս ենթադրության՝ կարող ենք վկայակոչել Գյումրիից հայտնի հետևյալ օրինակը:

Գյումրի քաղաքում (Ալեքսանդրապոլ) XIXդ. վերջին կառուցված մի շենքի (Գորկի փողոց, թիվ 22) ճակատային մասի երկու քարերին քանդակված Դրախտի ծառերը պատկերված են իրենց կենդանատեսք պահապանների հետ միասին (նկ. 4):

Մրանք, կարծես ցուցադրությունն են «Դռներ» պատասխան ակնկալող ժողովրդական հանելուկի. «հրգար մդան, հրգար էլլան (հազարը մտան, հազարը ելան)/, Ասլան (առյուծ)-խապլան (ինձ) ուրանց դեխեն (տեղից) չելլան» [12, էջ 168]: Պարզ երևում է, որ իրենց իսկական տեսքով պատկերված կենդանատեսք պահապաններից ձախակողմյան քարի վրայինը (նկ. 5^ա) ընձառյուծն է, մարմինը պուտեր ունի, իսկ աջակողմյանինը՝ առյուծը (նկ. 5^բ): Ընդ որում, այդ քարերը առանձնանում են շենքի սև տուֆե քարերից նաև իրենց կարմրավուն երանգով: Զախակողմյան քարին Իմացության ծառից և նրա պահապան ընձառյուծից բացի տեղ է գտել նաև օձը՝ պատկերված քարի ստորին մասի ձախ կողմում: Սա Ստորին աշխարհի ներկայացուցիչ և իմաստության խորհրդանիշ այն օձն է լինելու, որը դյուրեղով թուլացրել էր գույզ ծառերի պահապանների զգոնությունը, գայթակղել էր աստվածաշնչային Եվային՝ ճաշակել տալով Իմացության ծառի պտուղը, այդպիսով՝ թե՛ նրան, թե՛ Ադամին և թե՛ միջագետքյան Գիլգամեշին (արդեն իր գողությամբ) զրկել էր անմահ դառնալու հնարավորությունից [9, էջեր 103-104]: Իսկ ինքը, կերած լինելով Կենաց ծառի պտուղը, փոխել էր իր մաշկը և, ըստ ժողովրդական հավատալիքի, դարձել էր անմահ:

Գյումրու քննարկման առարկա շենքի ճակատային մասի աջակողմյան կարմրավուն քարի դեպքում պետք է նկատի առնել ոչ միայն Կենաց ծառն ու նրա պահապան առյուծին, այլև Կենաց ծառին կից որթատունկը և նրա վերին ճյուղերից կախովի վիճա-

կում պատկերված խաղողի երեք հասուն ողկույզները: Դրանք կարմրավուն քարերից աջակողմյանի ոլործուն եզրանախշերի հետ միասին մեզ տանում են նախնադարյան Հայաստան՝ խաղողի վայրի որթն առաջինը մշակաբույս դարձրած երկիր[25, էջ 235]:

նկ. 5ա

նկ. 5բ

Դրախտի հետնորդ սրբազան պուրակներ և նույնանուն գյուղեր

Կենաց և Իմացության ծառերի պաշտելի նախատիպերն իրենց անուններն են տվել Հայկական լեռնաշխարհի գավառներին, բնակավայրերին և այլ վայրերի: Ուշագրավներից է Արագածոտն գավառը, որտեղ կաղամախին պաշտվել է ոչ միայն նրա հարավում, որտեղ Արմավիրի սոսիների պուրակն էր [16, Ա, 1], այլև հյուսիսում, որտեղ հետագա Կարբի գյուղն էր: Գյուղի անվան հիմքում *կարբ* «կաղամախի» ծառանունն է [14, էջ 402]: Մեր կարծիքով, իրարից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ուշի և Կարբի գյուղերն իրենց շրջակա տարածքներով ժամանակին մասն են կազմել Իմացության (առաջինը) և Կենաց (երկրորդը) ծառերի սերունդներն համարված ուշի և կաղամախի/կարբ ծառերի սրբազան պուրակների (այդպիսիների գոյությունը վկայված է պատմական Հայաստանի մի շարք վայրերում) [18, էջեր 84-85]: Այդպիսի պուրակների միջոցով են գյուղական բնակավայրերը ժառանգել հնագույն սրբավայրերի անունները: Այսպիսի եզրակացության կարելի է հասնել ինչպես *Կարբի* (<կարբ և -ի վերջածանց) տեղանվան ստուգաբանության, այնպես էլ հարևան *Ուշի* գյուղի անվան ներքոբերյալ ստուգաբանության միջոցով:

Ուշի տեղանունը *ուշի* ծառանվան նման և նրա հետ միասին ծագում է *ուշ* «ուշք, միտք» արմատից, բայց, ցավոք սրտի, դրանք փոխադարձ կապի մեջ երբևէ չեն դիտարկվել: *Ուշ* արմատն համարվել է իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն [3, էջեր 605-606], անտեսելով անգամ հայերեն և իրանական համապատասխան արմատների բաղադրման հնարավորությունը [24, էջեր 750-751]:

Ակնհայտ է, որ *Ուշի* ծառանունը և *Ուշի* տեղանունը, *Կարբի* տեղանվան նման, բաղկացած է բուն արմատից և բուսանուններ ու տեղանուններ կերտող -ի վերջածանցից: Ընդ որում, երկուսն էլ ծագած հ.-ե. -i-ja նախածնից: Հմմտ. *այգի, գիհի, եղենի, կաղնի* և այլն [24, էջ 806], նաև *Լոռի, Կումայրի, Հաղի, Մանի* և այլն: *Ուշի* ծառանվան *ուշ* արմատը Գ. Ջահուկյանը ծագած է համարում հ.-ե. *os-/osk- արմատից, որից՝ նաև *հացի* «հացենի» ծառանունը և այլքան. ah(<*aska) «հաճար», հին իսլ. askr և հին բարձր գերմ. ase «հացի» բառերը [24, էջեր 453, 751]: Հմմտ. նաև նախապես «բարդի» նշանակած արմատից

ծագած հին հուն. 'όσσα «(մարգարեական) խոսք» [31, cc. 626-627], «գուշակի ձայն», 'όσσεομοι «գուշակել, կանխատեսել, իմանալ՝ ըստ նշանների», 'όσσομοι «տեսնել, մտովի ընկալել, պատկերացնել», «կանխագգալ, կանխատեսել, կանխագուշակել» [32, c. 1200], իսկ 'όσσα-ն նաև «հոչակ, ձայն, համբավ», «բառաչ, մոնչոց» էր նշանակում [32, c. 1200]: Վերջիններիս իմաստի առթիվ հիշենք, որ սուսին, կաղամախին, սովորական բարդին և մյուս բարձր ու սաղարթախիտ ծառերը (մանավանդ, երբ դրանք շատ են) հողմահալած ժամանակ շառաչուն ձայներ էին արձակում, որոնք նախնադարյան մարդը կարող էր ընկալել որպես դրախտային գույգ ծառերի պահապան ամեհի անասնակերպ ոգիների «բառաչ ու մոնչոց»: Այս վերջին իմաստները առիթ են տալիս ճիշտ ընկալելու շումեր-աքադական Խուվավա/Խումբաբա անտառային հրեշի և անտառների պահապանի անունը [9, էջեր 45-52, 118]: *Huv-ava* բաղադրիչներից բաղկացած անվան առաջին բաղադրիչի համար հմմտ. հայ. *հուվ*, իսկ երկրորդի համար *աւ* արմատները, որոնցից *հուվ*-ը՝ «հով, հովանի, քամի» ծագում է հ.-ե. **rou-* «փչել», իսկ *աւ*-ը՝ հ.-ե. **au-* «գիշերել, օթնանել» արմատից՝ առկա ալթեյան-օթեյան բառում [2, էջ 76; 3, էջեր 115-116]: Այսպիսով, *Huvava*-ն նախապես եղել է այդ անտառային հրեշի կացարանի՝ անտառի մակդիրը, «քամու օթնան» իմաստով:

Ուշի և *Կարբի* տեղանունների հետ միասին «Արարատյան դրախտի» հիշողությունը պահպանել է նաև Աշտարակ քաղաքից դարձյալ 5-6 կմ հեռավորության վրա գտնվող *Փարպի* [6, էջ 195] գյուղի անունը: Այս անունը, հավանաբար, մեր «խաղողային» բնույթի տեղանուններից հնագույնների շարքին է պատկանում, որովհետև նրա *փարպ* հիմքը (որին հավելվել է *-ի* բուսանվանակերտ վերջածանցը) նույնն է լինելու ինչ և *պարպուռ* (<պարպուռ>) բառի հիմքը [23, էջեր 55-56]: *Պարպուռ* նշանակում է «վայրի որթ», հմմտ. *պարպուռինե* (<պարպուռ-ինե>) «վայրի որթ», որ բուսումն է Ջեթունի լեռներում [4, էջեր 29-30]: Բերված բառերի **պարպ*-**փարպ* բաղադրիչները, մեր կարծիքով, ծագում են հ.-ե. *(s)per- «ոլոր(վ)ել, փաթաթ(վ)ել, հյուս(վ)ել» արմատի *(s)pēr- ստորին ձայնդարձից՝ *-պ* աճականով: Հայերենում հնդեվրոպական արմատն արտացոլվել է ինչպես նախաձայն *փ*-ով, այնպես էլ նախաձայն *պ*-ով. հմմտ. *փարիլ* «փաթաթվել, գրկախառնվել», *փարել* «պարփակել, մեջը պարունակել» և *պարան-պարան գալ* «պտույտ գալ, դառնալ», *պարանոց* «վիզ» [15, էջ 77]: Վայրի որթը **պարպ* (որից՝ *պարպուռ*) և **փարպ* (որից՝ *փարպի*) կոչվել է որևէ հենարանի ոլորվել-փաթաթվելով աճելու պատճառով: *Պարպուռինե* բառում եթե *-ուռ* բաղադրիչը *ուռ* «որթի ողկուզաբեր ճյուղ» արմատը չէ, ապա կարող է լինել *-ուռ* վերջածանցը (հմմտ. *դանդուռ*, *ճապուռ*, *մամուռ*, *ջաջուռ* բուսանունների համապատասխան վերջածանցները), իսկ *-ինե* վերջնամասը այլ բան չէ, քան ձևափոխումը համահայկական բուսանվանակերտ *-ենի* վերջածանցի. հմմտ. *խնձորենի*, *տանձենի*, *դեղձենի* և այլն:

Արագածոտն գավառը՝ հարավում Արմավիրով, հյուսիսում՝ Աշտարակի և նրա մերձակա Կարբի, Ուշի, Փարպի գյուղերի հետ միասին, հնում կոչվել է *Սակաւ (վերականգնումը մերն է - Ս.Պ., Լ.Պ.): Հունա-լատինական մատենագիրներին այն հայտնի էր լինելու **Sacauene* ձևով (հուն. *-ene* տեղանվանակերտի հավելումով): Բայց Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզ»-ում, որտեղ բերված է Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը [11, քարտեզը], Արմավիր քաղաքից հյուսիս կարդում ենք *Sacasene regio*, այսինքն *Սակասենե*

նահանգ: Բուն անվան հիմք *Սակաւ*-ը (ոչ թե *Սակաս*-ը) հայ մատենագիրները պահպանել են Երվանդ թագավորի *Սակաւակեաց* մականվան մեջ [16, Ա, կէ]: Եթե հայ մատենագրության մեջ *Սակաւ* տեղանունը շփոթվել է *սակաւ* «քիչ» բառի հետ՝ «քիչ ապրած» իմաստով [17, էջեր 24] (կարծես թե ուրիշ «քիչ ապրած» նահապետներ և թագավորներ չէինք ունեցել), ապա հունա-հռոմեական մատենագիրները մեր *Սակաւ* > *Սակավենե* նահանգը շփոթել են *Շակաշեն* > *Սակասենե* նահանգի հետ՝ ինչպես է մեզ հասած Պտղոմեոսի քարտեզի օրինակում:

Այդուհանդերձ, աղավաղումներով մեզ հասած օրինակով անգամ կարելի է ճշտել *Սակավենե* տեղադրությունը և վերականգնել անվան ճիշտ գրությունը: Այսպես, 1.SA-CASENE REGIO նշված է ձախից (արևմուտքից) SIRACENE REGIO-ի, այսինքն՝ Շիրակ նահանգի և աջից (արևելքից) GOLTHENE REGIO-ի, այսինքն՝ Գողթն նահանգի (ոչ գավառի, որը կարող էր նահանգի կենտրոնական գավառը լինել ներկայիս Նախիջևանի երկրամասում) միջև: 2. SACASENE REGIO-ն նշված է Արաքս (ARAXES) գետից և նրա ափին գտնված Արմաւիր (ARMAUIRA) քաղաքից հյուսիս: 3.SACASENE REGIO-ն նշված է Արաքս գետի ափին գտնված Արտաշատ (ARTAXATA) և Նախճաւան (NAXUANA) քաղաքներից հյուսիս-արևմուտք: Իսկ այդպիսի տեղադրություն ունի ոչ թե SAGASENE/ *Շակաշենը*, այլ *SACAUENE/* *Սակաւ*-ը: Հանրահայտ է, որ Շակաշենը «Աշխարհացույց»-ի Ուտիք նահանգի գավառներից էր և գտնվում էր Կուր գետի աջափնյակում [10, էջեր 73, 109]՝ Գանձակ (պարսկաձև՝ *Գյանջա*) քաղաքով հանդերձ: *Սակաւ*-ում *-աւ* բաղադրիչը տեղանվանակերտ վերջածանց է. հմմտ. հին հայկական *Կճաւ, Ձիրաւ, Պարտաւ, Վարդնաւ/ Որդնաւ, Յուրտաւ* տեղանունների համապատասխան բաղադրիչները: Հայ *-աւ* տեղանվանակերտ վերջածանցը ծագում է հ. -ե. *au- «գիշերել, քնել» արմատից (որից՝ օթևան < *աւթեւան*) [2, էջ 76; 4, էջեր 609-610]: Ինչ վերաբերում է *Սակ-աւ* բաղադրիչներից բաղկացած *սակ-* արմատին, ապա այն կարելի է գտնել հայերեն *սակալան* (<սակ-արան) «մառան, գինու պահեստ» բառի և Մարաց Աստիագես թագավորի (մ.թ.ա. VI դ. Առաջին կես) պալատական մատովակի *Սակաս* անվան մեջ [29, III, 8-11]: Մարական պալատի այս պաշտոնյան կարող էր հայկական ծագում ունենալ: Մարական թագավորությանը փոխարինած Աքեմենյան աշխարհակալությանը հարկատու Հայաստանը Աքեմենյանների ռազմա-տնտեսական տիրապետության տարածքում էր ձևավորվել և *գինի*, իսկ այդ ավանդույթի հիմքը կարող էր դրված լինել դեռևս Աստիագեսի օրոք:

Աշտարակի շրջանը հետագայում ևս խաղողագործության և գինեգործության հանրահայտ օջախ լինելու տեսանկյունից ուշադրության է արժանի պարսիկների կողմից նրան տրված *Շարաբխանա/Շարաբխանե* (Առաքել Դավրիժեցու երկում՝ *Շարապխանե*)* [5, էջ 53] անունը: Պարսկերեն *շարաբխանե*-ն «գինու մառան, գինետուն» է նշանակում:

Ե Զ Ը Մ Զ Ս Լ Գ ՈՒ Մ.

1. Շումերների «աստվածների պարտեզը» և «մաքուր Եփրատը» մատնացույց են անում շումերական դրախտի Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելու հանգամանքը:
2. Շումերները ևս ունեցել են Կենաց և Իմացության ծառերի զույգի մասին իրենց պատկերացումները:

3. Այդ ծառերի նախատիպերը գտնվում էին և գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում: Դրանք են բարդին, կաղամախին և նրանց տեսակի մյուս բարձր ու սաղարթախիտ, երկարակյաց ծառերը:
4. Առասպելաբանական այդ ծառերն ունեցել են իրենց պահապան ամեհի ոգիները՝ իրական առյուծ և ընձառյուծ (ինձ) նախատիպերի վրա ձևավորված առասպելական էակների գույգը:
5. Այդ պահապանների իրական նախատիպեր առյուծն ու ընձառյուծն են պատկերված Գյումրու (Ալեքսանդրապոլի) XIX դարի վերջին կառուցված շենքի ճակատային մասի կարմրավուն գույգ քարերին:
6. Հայկական լեռնաշխարհում այլ «Դրախտներ» ևս գոյություն ունեցել են: Դրանցից է եղել «Արարատյան դրախտը»՝ հետագա Արագածոտն գավառը՝ ավելի վաղ կոչված *Մակաւ (որից՝ Սակաւ-ա-կեաց):
7. Այստեղ գտնվող Աշտարակին մերձական գյուղերի Ուշի և Կարբի (կարբ՝ «կաղամախի») անունները պահպանել են տեղական դրախտի գույգ ծառերի հիշատակը, ըստ երևույթին, դրանցից բաղկացած սրբազան պուրակներ ունենալու պատճառով: Փարպի գյուղի անունը ուղղակի կապ ունի վայրի որթի *պարպուռ* անվան հետ, իսկ *որթ*-ը ևս դրախտաբույս տունկ էր:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ալիշան Ղ. Հայոց հին հախառքը կամ հեղանուսական կրոնը: «Գր. Տաթևացի» հրատ.: Երևան: 2002: 205 էջ:
2. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. I: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1971: 698 էջ:
3. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. III: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1977: 635 էջ:
4. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. IV: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1979: 674 էջ:
5. Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ Պատմություն: Էջմիածնի հրատ.: Վաղարշապատ: 1896: 53 էջ:
6. Ասլանյան Ա. Գրգեարյան Հ. Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1981: 208 էջ:
7. Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց: Թարգմանեալ եբրայական և լատինական բնագրից: Կոստանդնուպոլիս: Ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյաճեան: 1883: 1006+302 էջ:
8. «Բառգիրք հայոց»: Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի: «Մատենադարան»: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1975: 445 էջ:
9. «Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դրոշմագրություն»: Թարգմանությունը և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1963: 121 էջ:
10. Երեմյան Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1963: 153 էջ:
11. «Հայ ժողովրդի պատմություն»: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Հ. I: Քարտեզը: Երևան: 1971: 991 էջ:
12. Հարությունյան Ս. Հայ ժողովրդական հանելուկներ: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1965: 389 էջ:
13. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. I: Երևան: Պետհրատ: 1944: 608 էջ:
14. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. II: Երևան: Պետհրատ: 1944: 512 էջ:
15. Մալխասյանց Ստ. Հայերեն բացատրական բառարան: Հ. IV: Երևան: Պետհրատ: 1945: 646 էջ:
16. Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն հայոց. Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1981: 587 էջ:
17. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց. աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1996: 397 էջ:
18. Պետրոսյան Լ. Այգի-պարտեզներ և սրբալիպ-արգելանոցներ հին Արևելքում և Հայաստանում // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. XXI: Գյումրի: 2018: 74-85 էջեր:

19. Պետրոսյան Ս. Անձալի ուրարտական վահանի առյուծների զույգը // «Պատմաբանասիրական հանդես» 2007: Թիվ 1: 262-273 էջեր:
20. Պետրոսյան Ս. «Գիլգամեշը և խուլապպու ծառը» վիպերգի հնդեվրոպական-հայկական բաղադրատարրը // ՊԲՀ: 2008: Թիվ 3: 172-184 էջեր:
21. Պետրոսյան Ս. Դրախտի զետերի և Խալիլա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ // ՊԲՀ: 2006: Թիվ 2: 237-255 էջեր:
22. Պետրոսյան Ս. Խեթական արքա Սուպիլուլիումա I-ի կնիքի և հայկական երկնային խորհրդանշանների ընդհանրությունները // «ՎԷՄ» համահայկական հանդես: 2020: թիվ 1: 22-43 էջեր:
23. Պետրոսյան Ս. Quria երկրները և հին հայոց մատուկակները // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2015: 51-61 էջեր:
24. Զահուկյան Գ. Հայերեն տոնգաբանական բառարան: «Ասողիկ» հրատ.: Երևան: 2010: 819 էջ:
25. Սարգսյան Ս. Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում: Երևան: ԵՀ հրատ., 1967: 235 էջ:
26. Ստրաբոն. Քաղեց և թարգմանեց Հ. Անադյան: ԵՀ հրատ.: Երևան: 1940: 124 էջ:
27. Սրվանձտյանց Գ. Երկեր: Հ. II: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1982: 560 էջ:
28. Փիլիպոսյան Ս. Մկրտչյան Ռ. Գեղիուլի վանտոսյան (ուրարտական) քարայր դամբարանը. «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները. 18. Ուրարտական հուշարձաններ»: «Չանգակ-97»: Երևան: 2001: 159 էջ:
29. Քսենոփոն. Կյուրուպեդիա: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս. Կրկյաշարյանի: «Նոր դար» հրատ.: Երևան: 2000: 412 էջ:
30. Афанасьева В. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. Главная редакция восточной литературы. Москва. 1979. 192 с.
31. Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. II. Изд. Тбилисского университета. Тбилиси. 1984. 1328 с..
32. “Древнегреческо-русский словарь”. Составил И. Х. Дворецкий. Т. II. Гос. изд. Иностраных и национальных словарей. Москва. 1958. 1043 с..
33. Дьяконов И. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту. “Вестник древней истории”. 1951. N 2.3.
34. Дьяконов И. К вопросу о символе Халди. “Древний Восток”. IV. Изд. АН Арм ССР. Ереван. 1983. 190-194 сс.
35. Капанцян Г. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Изд. АН Арм ССР. Ереван. 1956. 470 с.
36. Меллаарт Дж. Торговля и торговые пути между Северной Сирией и Анатолией (4000-1500гг. до н. э.), “Древняя Эбла” (раскопки в Сирии). Москва. Изд. “Прогресс”. 1985. 366 с..
37. Кальмейер П. Символ Халди. “Древний Восток”. IV. Изд. АН Арм ССР. Ереван. 1983. 312 с..
38. Кушнарева К. Чубинишвили Т. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград. “Наука”. 1970. 190 с..
39. Пиотровский Б. Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н. э. Изд. ГосЭрмитажа. Ленинград. 1962. 123 с..
40. Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. Изд. Политической литературы. Москва, 1989. 541 с..
41. Ceram C. Le secret des Hittites. Decouverte d un ancien empire. Librairie Plon. Paris. 1955. 302 p.
42. Kramer S. Gilgamesh and the Huluppu-Tree, / “Assyriological Studies”. 11. Chicago. 1938. 74-76 pp..

References

1. Alishan Gh. "Ancient Armenian Faith or Pagan Religion" [Hayots' hin havatk'y kam het'anosakan krony]. Yerevan. “Grigor Tatevatsi” pub., 2002. 205 p. (in Armenian)
2. Acharyan H. "Root dictionary of Armenian language" [Hayeren armatakan barraran]. Yerevan. Yerevan University Publ., V. I. 1971. 698 p. (in Armenian)
3. Acharyan H. "Root dictionary of Armenian language" [Hayeren armatakan barraran]. Yerevan. YU Publ., V. III. 1975. 635 p. (in Armenian)
4. Acharyan H. "Root dictionary of Armenian language" [Hayeren armatakan barraran]. Yerevan. YU Publ. 674 p. (in Armenian)
5. "History of Archpriest Arakel Davrijetsi". [Arrak'el Dawrizhets'woy Patmut'iwn] “Echmiatsin”. Vagharshapat. 1896. 53 p. (in Armenian)

6. **Aslanyan A., Grgearyan G.** "Concise Dictionary of Geographical Names of the Armenia" *kharhagrakan anunneri hamarrot barraran*]. Yerevan. Academy of Sciences of the Armenian SSR. 1981. 208 p. (in Armenian)
7. Holy Scripture, "Old and New Testaments" [*Astuatsashunch' matean Hin yev Nor Ktakaranac*]. C. Polis. Pub. "A. Hakob Poyachean". 1883. 1006+302 pp.. (in Armenian)
8. "Vocabulary of Armenian language" [*Barrgirk' hayots'*]. Yerevan. "Matenadaran". 1975. 445 p. (in Armenian)
9. "Gilgamesh. Ancient oriental Epic." [*Gilgamesh. Hin Arevelk'i dyuts'aznavap*] Translation and Introduction by Nshan Martirosyan. Yerevan. Publ. USSR Academy of Sciences. 1963. 121 p. (in Armenian)
10. **Yeremyan S.** "Armenia according to "Ashkharatsuyts" [*Hayastany yst «Ashkharhats'uyts'»-i*]. Yerevan. Publ. AS of Arm. SSR. 1963. 153 p. (in Armenian)
11. "History of Armenian." [*Hay zhoghovrdi patmut'yun*], Yerevan. Publ. AS of Arm. SSR: V.I. 1971. 991p. (in Armenian)
12. **Harutyunyan S.** Armenian folk riddles: [*Hay zhoghovrdakan hanelukner*]. Yerevan. Pub. AS of Arm. SSR. 1965. 389 p. (in Armenian)
13. **Malkhasyants St.** "Armenian defining dictionary" [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. V.I, Yerevan. State publ. 1944. 608 p. (in Armenian)
14. **Malkhasyants St.** "Armenian defining dictionary" [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. V. II. Yerevan. State publ.. 1944. 512 p. (in Armenian)
15. **Malkhasyants St.** "Armenian defining dictionary" [*Hayeren bats'atrankan barraran*]. V..IV. Yerevan. State publ.. 1945. 646 p. (in Armenian)
16. "History of Armenia by Movses Khorenatsi". [*Movsisi Khorenats'woy Patmut'iwn hayots'*]. Yerevan. YU publ., 1981. 587 p. (in Armenian)
17. "History of the Armenians by Catholicos Hovhannes Draskhanakertci" [*Hovhannu kat'oghikosi Draskhanakertts'woy Patmut'iwn Hayots'*], Yerevan. 1996. 397 p. (in Armenian)
18. **Petrosyan L.** "Gardens and Sanctuaries in the Ancient East and Armenia" [*Aygi-partezner yev srbavayr-argelanots'ner hin Arevelk'um yev Hayastanum*] // "Scientific Works" of the Shirak Centre for Armenological Studies of NAS RA. V.. XXI. Gyumri. 2018. 84-85 pp. (in Armenian)
19. **Petrosyan S.** "A pair of lions on the Urartian shield from Andzav" [*Andzavi urartakan vahani arryutsneri zuygy*] // "Historical-philological journal". 2007. N 1. 262-273 pp. (in Armenian)
20. **Petrosyan S.** "Indo-European-Armenian component of the epic "Gilgamesh and the Huluppu-Tree" [*Gilgameshy yev khulappu tsarry» vipergi hndevropakan-haykakan baghadratarry*] // "Historical-philological journal". 2008. N 3. 172-184 pp. (in Armenian)
21. **Petrosyan S.** "On the location of the rivers of Paradise and the countries of Khavila and Kush" [*Drakhti geteri yev Khavila, K'ush yerkrneri teghadrman shurj*] // "Historical-philological journal". 2006. N.2.237-255pp (in Armenian)
22. **Petrosyan S.** "Similarity of the seal of the Hittite king Supiluliuma I with Armenian celestial symbols" [*Khet'akan ark'a Supiluliuma I-i knik'i yev haykakan yerknayin khorhrdandshanneri yndhanrut'yunnery*] // "Vem" Journal. 2020. № 1. 22-43 pp. (in Armenian)
23. **Petrosyan S.** "Countries *Quria* and Ancient Armenian wine Cupbearers" [*K'uria yerkrnery yev hin hayots' matr-vaknery*] // "Scientific Works" of the Shirak center for armenological studies of the NAS of the RA. Gyumri. 2015. 51-61 pp. (in Armenian)
24. **Jahukyan G.** "Armenian Etymological Dictionary" [*Hayeren stugabanakan barraran*]: Publ. "Asoghik". Yerevan. 2010. 819 pp. (in Armenian)
25. **Sardaryan S.** "Primitive society in Armenia. [*Nakhnadaryan hasarakut'yuny Hayastanum*]. Yerevan. YU publ. 1967. 235 p. (in Armenian)
26. **Strabo.** [*Strabon*]. Yerevan. 1940: 124 p. (in Armenian)
27. **Srvandzyants G.** "Works". [*Yerker*]. II. Yerevan. Publ. AS of Arm. SSR. 1982. 560 p. (in Armenian)
28. **Piliposyan S. Mkrtchyan R.** "The Urartian cave tomb of Geghhovit. "Archaeological Monuments of Armenia. 18. Urartian monuments" [*Geghhovti vantospyan (urartakan) k'arayr dambarany. «Hayastani*

- hnagitakan hushardzannery. 18. Urartakan hushardzanner»*. Yerevan. "Zangak-97" Publ., 2001. 159 p. (in Armenian)
29. **Xenophon**. "Cyropaedia [*Kyropedia*]. "Nor dar" pub.. Yerevan. 2000. 412 p. (in Armenian)
30. **Afanasyeva V.** "Gilgamesh and Enkidu. Epic Images in Art" [*Gilgamesh i Enkidu. Epicheskiye obrazy v iskusstve*]. Chief Editorial Office of Oriental Literature. Moscow. 1979. 192 p. (in Russian)
31. **Gamkrelidze T., Ivanov V.** "Indo-European language and Indo-Europeans" [*Indoevropeyskiy yazyk i indoevropeytsy*]. V. II. Tbilisi. Pub. of Tbilisi University. 1984. 1328 p. (in Russian)
32. "Ancient Greek-Russian Dictionary" [*Drevnegrechesko-russkiy slovar*]. V. II. Moscow. State pub. of Foreign and National Dictionaries. 1958. 1043 p. (In Russian)
33. **Dyakonov I.** "Assyro-Babylonian sources on the history of Urart" [*Assiro-vavilonskiye istochniki po istorii Urartu*]. "Herald of Ancient History". 1951. NN 2. 3. 4. (in Russian)
34. **Dyakonov I.** "To the question of the symbol of Khaldi" [*K voprosu o simvole Khaldi*]. "Ancient Orient". IV. Yerevan. AS of the Arm. SSR. 1983. 190-194 pp. (in Russian)
35. **Kapantsyan G.** "Historical and Linguistic Work on the Initial History of Armenians" [*Istoriko-lingvisticheskiye raboty k nachal'noy istorii armyan*]. Yerevan. AS of the Arm. SSR Publ., 1956. 470 p. (in Russian)
36. **Mellaart J.** "Trade and trade routes between Northern Syria and Anatolia (4000-1500 BC)" [*Torgovlya i torgovyie puti mezhd Severnoy Siroyey i Anatoliyey (4000-1500gg. do n. e.)*], "Ancient Ebla" (Excavations in Syria). Moscow. "Progress" Publ., 1985. 366 p. (in Russian)
37. **Kalmeyer P.** "Symbol of the Khaldi" [*Simvol Khaldi*]. "Ancient Orient". IV. Yerevan. AS of the Arm. SSR. 1983. 312p. (in Russian)
38. **Kushnareva K., Chubinishvili T.** "Ancient cultures of the South Caucasus" [*Drevniye kul'tury Yuzhnogo Kavkaza*]. Leningrad. "Nauka" Publ., 1970. 190 p. (in Russian)
39. **Piotrovsky B.** "Art of Urartu. VIII-VI centuries B.C" [*Iskusstvo Urartu. VIII-VI vv. do n. e.*]. Leningrad. Publ. of the State Hermitage Museum. 1962. 123 p. (in Russian)
40. **Frazer J.** "Folklore in the Old Testament" [*Fol'klor v Vetkhom Zavete*]. Moscow. Pub. of Political Literature. 1989. 541 p. (in Russian)
41. **Ceram C.** "Le secret des Hittites. Decouverte d'un ancien empire". Librairie Plon. Paris. 1955. 302 p.
42. **Kramer S.** "Gilgamesh and the *Huluppu-Tree*, "Assyriological Studies". 11. Chicago. 1938. 74-76 pp.

Ընդունվել է / Received on: 27. 03. 2025

Գրախոսվել է / Reviewed on: 12. 05. 2025

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: 23. 05. 2025

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Սարգիս Գարեգինի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ Vahe1996@mail.ru [https // orcid.org/0009-0008-8880-6936](https://orcid.org/0009-0008-8880-6936)

Sargis Garegin PETROSYAN: Doctor of Historical sciences,
Senior researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS RA,
e-mail: Vahe1996@mail.ru [https // orcid.org/0009-0008-8880-6936](https://orcid.org/0009-0008-8880-6936)

Լուսինե Սարգսի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի գիտաշխատող, ԾՊՀ-ի դասախոս Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ LusineS.P.@gmail.com [https // orcid.org/0000-0002-3208-9674](https://orcid.org/0000-0002-3208-9674)

Lusine Sargis PETROSYAN: PhD in history
Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS RA, Lecturer at ShSU, Gyumri, RA
e-mail: LusineS.P@gmail.com [https // orcid.org/0000-0002-3208-9674](https://orcid.org/0000-0002-3208-9674)